

Militär gårdag återspeglad genom litteraturen

av Anders Björnsson

*I oktober 2024 arrangerade Gustaf Hellström-sällskapet ett öppet seminarium under rubriken: "Världen av igår. Europa, Kristianstad och Gustaf Hellström under årtiondena före första världskriget". En av talarna, Anders Björnsson, uppehöll sig särskilt vid tyska och centraleuropeiska författarskap som var samtida med Hellströms och som liksom denne hade ett förhållande till gräns- eller garnisonsstäder. Hellströms kanske mest kända roman *Snörmakare Lekholm* får en idé har en bakgrund i det slutande 1800-talets Kristianstad och Wendes artilleriregemente, vid första världskrigets utbrott troligen det största i sitt slag.*

MITT TEMA ÄR tilldelat men delvis självkonstruerat: "Europeiska garnisons- och gränsstäder som litterära upplevelserum". Jag fokuserar på det centraleuropeiska sammanhanget, men jag ska också ge plats åt några svenska referenser. Och kronologin ger sig själv. Det är 1800-talets sista två decennier mer eller mindre, när Gustaf Hellström föddes och formades till en litterärt engagerad person – det blir startpunkten. En tid som kunde förefalla sorgfri men knappast var någon tjusande idyll, för att anknyta till titeln på en antologi om Hellströms författarskap.¹ I själva verket var tiden både militaristisk och stökig, den gick havande med krig och revolutioner. Den bjöd i klasstermer på en aristokratins svanesång och slutade ett stycke in på det nya seklet i det borgerliga samhällets totala kollaps genom det stora europeiska kriget, med åtföljande politiska omvälvningar. Flera av de författare jag kommer att beröra

skulle få uppleva även nästa stora ödeläggelse och ytterligare omvälvningar.

Låt mig börja någonstans mitt i prick, om det nu är alls möjligt. Österrikaren Robert Musil föddes 1880, två år före Gustaf Hellström. Han debuterade 1906 med romanen *Den unge Törless förvillelser*. Berättelsen är uppenbarligen självupplevd. Tolv år gammal sattes Musil i ett militärinternat i österrikiska Eisenstadt och två år senare i kadettskola, en *Militär-Oberrealschule*, i staden Hranice. Därefter följde en snabbt avbruten sejour vid Militärakademien i Wien. Till skolan i Hranice sändes ynglingar från kejsardömetts yppersta eliter. Den begåvade och frågvisse Törless upplever oförståelse från lärarnas sida, till exempel när han vill veta mer om imaginära tal i matematikundervisningen, han både stöts bort av och dras med i pennalism gentemot en svagare elev, han blir romantiskt förälskad i denne kamrat, som

han samtidigt plågar, och äcklas av en tidig visit hos ett luder, ditlurad av andra elever. Också skalden Rilke, född 1875, hade vistats på samma plats i unga år men rymt efter kort tid, efter att ha sjukskrivits för psyko-neurotiska besvär.² På denna och andra militära internat fostrades en överklass som inte gick någon framtid till mötes. Den degenererar samtidigt som den förbereds att regera. Det gäller att straffa och trycka ner och lära ut ”att enbart det att vara mänskliga ingenting betyder”, som Musil skriver. Det handlar om ett ”renande”, ett nödvändigt offer, i härskandets tjänst.

Denna klass är på något sätt både tidstypisk och otidsenlig.

Hranice, själva ordet, är tjeckiska och betyder gräns. Sedan länge gränsar den egentligen inte till någonting. Här gick emellertid under lång tid en gräns mellan två furstendömen, Schlesien och Mähren, båda tillhöriga det tysk-romerska riket. Sådana gränslinjer kan justeras och flyttas – ofta till följd av krig, det har skett oupphörligen i den europeiska historien – och få nya innebörder. I mitten av 1700-talet måste kejsarinnan Maria Teresia i Wien avträda Schlesien till Fredrik den store i Berlin, och då kom gränsen att gå mellan två åtskilda tyska riksbildningar, Habsburgarnas i söder och Hohenzollrarnas Preussen i norr, båda militärmakter. Men samtidigt skulle denna forna gränsstad kunna utpekas som en geografisk mittpunkt. Som kulturforskaren Anders Hammarlund har uttryckt saken:

Om man placerar passarens nål i denna tjeckiska småstad och på kartan drar en cirkel med en radie på 1500 km hamnar blyertslinjen i närheten av London, Edinburgh, Trondheim, Sankt Petersburg, Moskva, Istanbul, Malta, Barcelona, Bordeaux och Paris.³

EU däremot har valt en annan plats som mitt, den litauiska staden Marjampole. Om man vill få med Grönland och Ural, liksom de nordligaste delarna av Sverige, men också Irland, Portugal och Georgien, då kanske passarnålen – mitten – måste förflyttas till vad någon idag skulle betrakta som periferi och radien göras något längre.

En europeisk gränsstad som har haft stor militär och litterär betydelse är utan tvekan Brody i nuvarande Ukraina. Den hade anlagts som fästningsstad på 1600-talet, i dåvarande polska kungadömet. Men när Polen under 1700-talets senare hälft styckades genom tre delningar mellan Preussen, Ryssland och Österrike och försvann från den politiska kartan, kom Brody att bli en österrikisk utpost mot det ryska riket. Via staden bedrevs storskalig handel och smuggling, bland annat av vapen, och det är också via Brody som den judiska Spelman på taket-emigrationen undan masspogromerna i tsarväldet, äger rum, med början 1881 från den särskild drabbade ukrainska staden Jelisabetgrad och några decennier framåt. Brody anses ha varit den mest judiska staden i Österrike. Hälften av de 10.000 invånarna kring sekelskiftet 1900 var judar, och staden hade flera synagogor.⁴ En överstor järnvägsstation, som fortfarande står kvar, var säkerligen tillkommen med tanke på trupptransporter.

I denna stad föds 1894 Joseph Roth, och trakten bildar en geografiskt-kulturell bakgrund till flera av hans berättelser, inte minst det obestridliga mästerverket *Radetzky-marschen* från 1932. Romanen slutar med den österrikisk-ungerska monarkins sönderfall genom första världskriget, ett drama som Joseph Roth själv upplever som krigsfrivillig. Efter kriget lämnar han alla tankar på högre studier bakom sig och slår in på en journalistisk bana som för honom till Wien och därifrån till Berlin – en mycket framgångsrik och välbetald bana för

övrigt.⁵ Som journalist bevakar han strider under det fleråriga polsk-ryska kriget som följer på oktoberrevolutionen, och det kan vara intressant i det här sammanhanget att lägga märke till att jämnåriga Isaak Babel, författaren till *Budjonnyjs röda ryttararmé* (1926), också följer kriget som tidningskorrespondent, fast från den bolsjevikiska sidan. Till västgaliziska Brody anländer Babel den 30 juli 1920. I sin dagbok noterar han:

Staden är förstörd, plundrad. En stad av utomordentligt intresse. Polsk kultur. Gammal, rik, särpräglad judisk bosättning. Dessa förskräckliga basarer, dvärgar i *kapotes*, *kapotes* och *peyes* [kaftaner och tinningslockar], urgamla män. Skolgatan, nio synagogor, allt till hälften i ruiner [...] en skäggydd, pratsam jude: om bara freden kom, då skulle vi kunna bedriva köpenskap igen; han berättar om kosackerna som plundrar staden, om de förödmjukelser som polackerna har utsatt dem [alltså judarna] för; underbara synagogor, vilken tur att vi får behålla de gamla stenarna. Detta är en judisk stad, detta är Galizien ...⁶

Vid samma tidpunkt befinner sig Joseph Roth ett stycke norrut, i Ostpreussen, och rapporterar om striderna där för Weimartysk press.⁷

Gränskulturer må berika varandra, men de kan också vara dödligt utsatta. Isaak Babel kom från den stora ryska hamnstaden Odessa, på sitt sätt en gränstad, vetande ut mot innanhavet, den tredje största metropolen i det gamla ryska riket, och på samma sätt som lilla Brody befolkad av en stor kontingent judar, en tredjedel av dem som bodde där i slutet av förrförra seklet. Det var en bordellernas värld men också en bildningshärd, som Eva Ekselius har påmint om i sin beundransvärda bok om det judiska Europa.⁸ Babel tillhörde själv detta befolkningselement, liksom flera andra Odessafödda författare som har spelat en så betydelsefull roll i den ryska 1900-talslitte-

raturen, exempelvis Vera Inber, född 1890, som skulle skriva ömhudade noveller om Leningrads belägring under andra världskriget men idag är i det närmaste bortglömd. Också det fattiga, judiska Odessa skattades obarmhärtigt hårt under krigens fasor.

Om vi nu ser på perioden 1880 till 1900 med örnblick, så kan vi konstatera att det här utvecklade sig till en fredens tid i Europa. Bismarck, Europas ledande statsman, satte stabilitet över allt annat. De europeiska makterna tycktes ha krigat färdigt med varandra. Den italienska och tyska statssplittringens tid var förbi. Det man ville ha kunde man få i andra delar av världen, som delades upp av stormakterna. Men det var samtidigt en upprullningens tid. Stater beväpnade sig till tänderna. Kejsare och kungar sågs sällan i civila kläder – alltid uniform på porträtten. Järnvägarnas utbyggnad befrämjade den militära logistiken, och även personal inom kommunikationsverken prydde sig gärna i uniform med gradbeteckningar, liksom poliser, tullare och andra civilister. Till och med mindre länder som Sverige tycktes ställa sig på krigsfot. När förra seklet var purungt, övergick Sverige från yrkeshär (indelta och värvade soldater) till värnpliktsarmé. Detta var en tidens lösen. Massan behövde disciplineras, korrigeras, folket fostras. Och hela folket skulle försvara hela landet. Men nationen var fortfarande ett överhetssamhälle.

År 1899 var antalet garnisonsorter i Sverige 14. Flera hade avvecklats under landets långsamma nedgång som stormakt; några hade tillkommit. En av de äldsta var Kristianstad. Den hade etablerats redan under danska tiden. Men från att ha varit befästa anläggningar, som på 1600-talet, hade nästan alla garnisonsstäder blivit vad som i forskningens kallats kasernstäder, med inflyttning av bygderegementen till tätortsmiljöer. Gustaf Hellströms Kristianstad var en kasernstad. De kasernerade regementena blev viktiga

noder i lokalsamhällets näringsliv och för dess ekonomiska välmåga. Militären skapade spridnings- och multiplikatoreffekter för ortens och den närmaste omgivningens befolkningar. Men socialt spelade de borgerliga eller småborgerliga grupperna ingen prominent roll, som Hellström har anmärkt i en sen uppsats. ”Stadsfullmäktiges ordförande var, så långt tillbaka jag kunde minnas, högre officerare”, säger Hellström.⁹ I den självbiografiska romanen *Dagdrömmar* från 1921 gör han gällande att en ännu obehörd artillerilöjtnant gällde för mer än en universitetsprofessor i Lund. Det känns som en historiskt mycket rimlig bedömning.

Den stämmer också med militärhistorikern Gunnar Artéus uppfattning: att distinktion medför segregation. Han anser att det slutande 1800-talets garnisonsstäder ”kännetecknas av segregation och stor ojämlikhet i status”. Vi talar om ett urvalssystem. Artéus fortsätter:

Officerarna såg oförtäckt ner på borgarna och höll dem på socialt markerad distans. Massan av borgerskapet eftertraktade hett den sociala distinktionen att umgås privat med garnisons högre befäl, samtidigt som man – med varierande grader av skrymteri – förklarade sig absolut inte vilja komma i närmare förbindelse med en så utsvävande, slösaktig, gäldbunden och för samhället onyttig grupp människor. Segregationen var alltså väsentligen orsakad av officerarnas klassmedvetande, men uppfattningen att dessa tillhörde en social värld ovanför borgerskapet var inte begränsad till militära kretsar, den omfattades av nästan hela nationen (inklusive massan av borgerskapet självt). Denna olikhet i social prestige berodde dels på officerskårens blåblodsdominerade sammansättning, dels på den makt över sinnena som fortfarande utövades av den mycket gamla – man vill nästan säga atavistiska – föreställningen att militärt ledarskap vore en samhällsfunktion av ojä-

förligt mycket ’högre’ art än handeln och det fredliga hantverket.¹⁰

Det enda som möjligen sammanfogade det aristokratiska och det borgerliga i de miljöer som så starkt präglades av den permanenta militära närvaron var musikkulturen, föreslår Artéus, med regementsmusiken som förekom i alla möjliga och omöjliga sammanhang och varianter.¹¹ Ett blåsarkapell skulle det vara, vid vaktavlösningar och som brunnsmusik, och det är också ett sådant som varje söndagsförmiddag hälsar kretspresidenten von Trotta, när denne baron blickar ner från sin residensbalkong någonstans i den Habsburgska provinsen och får lyssna till den gamla kära Radetzkyarschen, militärkastens egen höga visa.

Mönstret – vågar man påstå – var kontinentalt, mest utpräglat i Preussen. Vid kejsar Wilhelm II:s taffel satt alla enligt militär rang, och var rikskanslern major i reserven, så fick han sitta nedanför generaler och överstar.¹² Så länge vi hade en officiell rangrulla i Sverige, var alla inordnade – de flesta medborgare var förstås inte inordnade alls – enligt militär hierarki: ett justitieråd gällde för generallöjtnant och så vidare. Samtidigt fanns det sprickor i muren – olika militära subkulturer – som kunde skapa spänningar. Också inom det militära systemet rådde klasskillnader: mellan en officerskår som gärna attraherade medlemmar av en jordägande adel, rätt typiskt i fallet Kristianstad, och underofficerare och underbefäl som rekryterades från stadsproletariatet eller från landsbygdens obesuttna och överflödiga. Också bland officerare skiktades det: ett fåtal blev generalstabare, eller medlemmar av andra militära kårer, de flesta stannade i karriären och fick fortsätta att harva med manskapet och de underhavande. Stellan Petréus fader tillhörde den senare kategorin. Det exkluderande mässlivet höll samtidigt

befolkningsflertalet på behörigt avstånd från de respektive befälskategorierna.

Litterära belägg finns för mycket av detta.

Vid Sjuttonde Kejsarliga och Kungliga Dragonregementet i Teresienburg gick det en skarp skiljelinje mellan aristokratiskt och borgerligt bland officerarna, får man reda på en satirisk långnovell av Miroslav Krleža, född 1893 i Zagreb, för övrigt själv elev vid kadettskolan i den ungerska staden Pécs, nära kroatiska gränsen, och senare vid militärakademien i Budapest, strax före första världskrigets utbrott som han själv kom att delta i.¹³ Särskilt udda i detta förband av kavallerister var en *Oberleutnant* Geza Ramong, som hade doktorerat i matematik och som översten försökte bli av med genom att sända honom till kadettskolan i Mährisch Weisskirchen, det tyska namnet på den stad där Musils unge Törless hade försmäktat. Ramong gillade inte cigarrer, hästar och kortspel, heter det. ”Nattetid läste han Euler, La Grange, Descartes, och på morgonen inväntade han med motvilja reveljen.” Naturligtvis blev regementschefens hustru förälskad i honom, och det var ingen god befodringsgrund. Han må ha varit en vetenskaplig supertalang men betraktades allmänt som ynkrygg av kollegerna. Hos ungraren Sándor Márai, född 1900 i Slovakien, på den tiden del av det ungerska kungariket, är det i den något överspända berättelsen *Glöd* vänskapen och den dödshotande konflikten mellan två officerskamrater av adlig börd som rullas upp, medan livet går mot sitt oundvikliga slut. I återblickar både jagas och älskas det. Den bedragna generalen, blir kvar på sitt gods och förskjuter sin hustru; hustruns älskare lämnar hastigt sin officersbefattning och hamnar i brittiska tropikerna, där rymlingen inte är så lätt att eftersöka.

Det går ett stråk av politik, eller kanske ett politiskt bakgrundsbrus, genom alla de

här historierna. Hade inte krigarkasten varit det politiska ståndet genom många hundra år, liksom tidigare prästerskapet: kardinalerna och kyrkofurstarna? Flera av dessa författare hade ju också, som framgått, deltagit i krig och även i revolutioner. Tonåringen Sándor Márai, av adlig sachsisk börd på faderssidan, hade anslutit sig till den kortlivade ungerska rådsrepubliken efter första världskriget, och när den föll tog han det säkra före det osäkra och slog sig för en tid ned i Leipzig, Frankfurt, Paris. Han var inte ensam om att föra en flackande tillvaro. Werner Bergengruen, född 1892 i Riga, i en burgen tyskspråkig läkarfamilj, där fadern hade svenska rötter (namnet från början Berggren!), slogs å sin sida som frikårist med de vita gardena mot bolsjevikerna i inbördeskrigens Baltikum. Hans författarskap är starkt påverkat av denna erfarenhet. Bergengruen vet, liksom Joseph Roth vet, hur det går till vid degraderingar och arkebuseringar, vid uppbrott i lervälling bland hästkadaver. De militära dygderna framtonar ändå med försonliga drag mot bakgrund av modernitetens många dårskaper och obegripligheter; Werner Bergengruen skrev allt för hand och avstod från telefon, fram till sin död 1964. Mest av allt framstår han som en svuren reaktionär, och han är, kanske just därför, illa representerad på svenska; hans storverk *Der letzte Rittmeister* borde i alla fall finnas. För några år sedan översatte jag, utan att tidigare ha observerat författarskapet, några av hans skrönebetonade historier, *Döden i Reval*, där den olycksalige kondotjären, hertigen de Croÿ, han som förlorade den ockuperade gränsstaden Narva i Peter den stores frånvaro, spelar en besynnerlig huvudroll, också långt efter sin död i alkoholångorna.¹⁴

Samhällskritik kan ta sig många uttryck. Anti-militarism är ett sådant. Ungraren Géza Ottlik, till utbildningen matematiker, visser-

ligen född först 1912, men han får komma med ändå, återkallar i sin efterkrigsroman *Skola vid gränsen* mardrömsliknande scener från en militärinrättning för pojkar – man kan föreställa sig att den ligger vid den gamla österrikiska militärgränsen, mot det rumänska och balkanska. Det är exercis varje stund, och när exercisen tar slut, tar pennalismen vid. Kontroll råder – på övningsplatsen, i matsalen, i sov- och teckningssalarna. Egna initiativ motarbetas. Det som faller utanför förlöjligas. Svaghet är en upprorshandling; den måste slås ned. Så kan det förvisso ha varit på den inte alltid så goda tiden, men i allt väsentligt bör man nog läsa Ottliks roman som en samtidsallegori, som en dom över ett totalitärt tillstånd, där människor inte kan växa, där ingenting får provas som inte är föreskrivet och där alla prövningar som gagnar systemet är inte bara tillåtna utan rentav föreskrivna. När man fryser ska man frysa på rätt sätt. Ottliks Ungern må ha varit den lyckligaste baracken i sovjetimperiet, som man sade ibland under den så kallade socialistiska eran, men jag vill tro att den ungerska mentaliteten samtidigt styrdes av ett vemod eller ett svärmod, som var systemöverskridande och som bottnade i en bestående nationell tragik, en de återkommande nederlagens tragik.¹⁵

Låt mig igen bli en smula personlig. Efter första världskriget kom genom Röda Korsets försorg krigsbarn till Sverige från förlorarländerna. En av dem var en liten judisk pojke från Budapest, Ferenc Závodszy, född 1908. Han hamnade i min farmors familj i Hässleholm. Där lärde sig Ferenc under några år perfekt svenska. På Hässeholmgården satt samtidigt en annan av förlorarna, Erich Ludendorff, från 1916 det kejserliga Tysklands militärdiktator sedan den civila regeringen tappat greppet,¹⁶ han skrev sina memoarer där. Ferenc for tillbaka till Ungern och blev småningom professor i fran-

ska. Men han släppte aldrig kontakten med Sverige, återvände flera gånger och översatte Strindberg och andra svenska författare till ungerska. Under andra världskriget blev han tolk och underrättelseofficer vid fronten mot Sovjetunionen. Den mångspråkige Ferenc hade författaren György Konrad som elev och den förnämlige översättaren från många språk Ervin Rosenberg, som bland annat har överfört Sándor Márai till svenska.¹⁷ När jag träffade den vithårige, åldrade Ferenc Závodszy i Budapest sommaren 1982, sade han, när vi stod på en av broarna över Donau:

Vet du, Anders, vårt folk har förlorat alla sina krig, och det är det som gör mig optimistisk. För om vi förlorar också nästa – det kalla kriget – då kommer vi att kunna bli fria.

Slut på utvecklingen. Nu till avslutningen – och tillbaka till Sverige.

I maj 1900 beslöt den svenska riksdagen att bygga en fästning i Boden. Två år tidigare hade Bodens municipalsamhälle bildats inom Överluleå landskommun. Planerna på fästningsarbeten var då redan dryftade. Arbetskraft till dessa skulle tas bland annat från gruvorna i Kiruna. I slutet av 1900 bodde 3.017 personer i Boden, konstaterar historikern Agneta Guillemot.

”Befolkningsstrukturen i Boden utmärktes av en hög andel ogifta män och ogifta kvinnor, men detta var inget ovanligt i sekelskiftets Sverige, där många av ekonomiska skäl var förhindrade att bilda familj”, skriver hon.

Antalet ogifta män i Boden var 1.072 och ogifta kvinnor 917. Kvinnounderskottet var som synes rätt markant och detta i ett samhälle som snart skulle härbärgera ett stort antal fast anställda militärer samt periodvis flera tusen värnpliktiga. Antalet gifta par i själva Boden var c:a 470. Det stora antalet ogifta män låter oss anta att detta var

en ort i tillväxt. Behovet av manlig arbetskraft var stort, men så småningom kunde kvinnor hitta nischer för sin försörjning. I augusti 1901 fick t ex en fröken Ingeborg Hellström tillstånd att ha salubod och spislokal för fästningsarbetena vid Degerberget. Fler kvinnor skulle följa i hennes spår.¹⁸

I detta municipal- och militärsamhälle under konstruktion föds den 29 juli 1900 Eyvind Johnson. Han ska bo och växa upp där under sina första femton år, innan han drar söderöver och ner på den europeiska kontinenten för att söka sig en framtid som journalist och författare. Från det besegrade Tyskland skriver han hem om strejker och demonstrationer. Eyvind Johnson kommer att bli den store europén under det svenska litterära 1900-talet.

År 1928 – sju år efter Hellströms *Dagdrömmar* – ger han ut småstadsromanen *Minnas*. ”Han skrev om Boden fastän han inte erkände det”, påstår Kerstin Ekman, hur hon nu har luskat ut det.¹⁹ Om hon har rätt slås man hursomhelst av den påfallande frånvaron av militärer och även av fästningsarbetare där. Det är ett småborgerligt och osäkert liv som framträder. En ogift butiksinnehavare (som förmodligen har legat ihjäl ett nyfött barn), en restauratris, en änka efter en frikyrklig postmästare, en ruinerad hög-

reståndsperson som går som daglönare, en gymnasist, någon järnvägare, några kontorister, några fyllerister som samlas i en källare på järnvägsstationen och så stadsbibliotekarien som tituleras doktor. Segregation här också. Man möts i parken, man går på bio, man är otrogen. Ett mord utfört av en vettvilling och pederast avrundar boken. Jo, en *före* detta gardist förekommer. Det är han som är mördaren.

Författarens minnesarbete lämnar det mesta utsagt. Grundtonen är en annan än disciplineringsens. ”Ingentinget i den lilla människan är ett stort ting”, sägs det – en humanistisk rolighet. Entydighet ska man leta förgäves efter här. Och det gäller även i de andra böcker och författarskap som jag har berört. Miljöerna skiftar, men människan – i sina olika arter och avarter – är ändå densamma, nämligen gåtfull, ofta sorgsen, kanske rentav sprucken.

Författaren är publicist och historiker, tidigare verksam vid bland annat Sveriges Radio och Svenska Dagbladet. Han är ledamot av Militärhistoriska kommissionen. Han vill tacka generalmajor Stefan Kristiansson och förre akademisekreteraren Sune Lindh för värdefulla synpunkter på denna text.

Noter

1. Leopold, Lennart och Ström, Eva (red): *Det var ingen tjugande idyll. Gustaf Hellström och hans tid*, Atlantis, Stockholm 2009.
2. Landgren, Bengt: *Mannen från Prag. Rainer Maria Rilke, hans liv och diktning*, Gidlunds, Möklinta 2011, s. 31f.
3. Hammarlund, Anders: *Rauband. En upptäcktsfärd längs Bärnstensvägen*, Gidlunds, Hedemora 2019, s 86f.
4. Kuzmany, Börries: *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Böhler Verlag, Wien, Köln, Weimar 2011, s 237ff.
5. Se här till exempel Björnsson, Anders: *Svindleriets ädla konst. En idébiografi över Joseph Roth*, Dialogos, Stockholm 2014, s 42ff (Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie 132).
6. Babel, Isaak: *Tagebuch 1920*, Översatt från ryska, redigerad och med en kommentar av Peter Urban, Friedenauer Presse, Berlin 1990, s 77.
7. Roth, Joseph: *Berliner Saisonbericht. Reportagen und journalistische Arbeiten 1920–1939*, Under redaktion och med ett förord av Klaus Westermann, Kiepenhauer & Witsch, Köln 1998, s 23ff. – Roth skrev för *Neue Berliner Zeitung – 12-Uhr-Blatt*.
8. Ekselius, Eva: *Vakna, mitt folk! Det judiska Europa mellan den franska revolutionen och den ryska*, Volante, Stockholm 2023, passim.
9. Se här *Gustaf Hellström-sällskapet. Medlemsblad 48* (hösten 2024), s 5.
10. Artéus, Gunnar: ”En vetenskapligt obelyst lokalsamhällestyp. Den svenska garnisonsstaden 1620–1985” i Artéus, Gunnar och Selén, Kari (red): *Den nordiska garnisonsstaden*, Finska Historiska Samfundet, Helsingfors 1988, s 37f.
11. Artéus, Gunnar: ”Den svenska garnisonsstaden i romanernas spegel” i *Meddelande XXXXIII–XXXXXIV från Armémuseum* (1986), s 66.
12. Wehler, Hans-Ulrich: *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*, 4. utvidgade uppl, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1980, s 158.
13. Ingår i den på svenska utgivna samlingen *Begravning i Teresienburg*, Bonniers, Stockholm 1971.
14. Se vidare Holmqvist, Ivo: ”Werner Bergengruen: Den siste reaktionären”, <https://lekstromgaray.se/werner-bergengruen-den-siste-reaktionaren/>, (2024-10-07).
15. De militära systemen må vara sinsemellan olika, men de har också gränsöverskridande drag. Helt parentetiskt kan nämnas att den amerikanske diplomaten George F Kennan (1904–2005), född i Milwaukee, den mest tyska av städer i USA, tidigt sattes i internatet St. John’s Military Academy i Delafield, Wisconsin, där han vantrivdes. Han lyckades ändå ta sig till Princeton och skaffade sig sedermera suverän påplatsenkänedom om både den tyska och den ryska kulturen.
16. Se Haffner, Sebastian: *Den tyska revolutionen*, Nya Doxa, Nora 2005, s 17f.
17. Márai, Sándor: *Dagbok 1984–1989*, Tranan, Stockholm 1914.
18. Guillemot, Agneta: ”Militären och bygden” i Nyström, Bror Oscar och Skeppstedt, Sven (red): *Boden. Fästningen – Garnisonen – Sambället*, AB CO Ekblad & Co, Västervik 1990, s 549. – Sven H Skeppstedt var min regementschef vid A8/Fo 63 samt kommandant för Bodens fästning.
19. Ekman, Kerstin: *Min bokvärld*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2023, s 36.